

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ БІЗНЕСУ І ПРАВА
КАФЕДРА НАЦІОНАЛЬНОГО, МІЖНАРОДНОГО ПРАВА
ТА
ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ**

**ХАРАКТЕРИСТИКА СИСТЕМИ КРИМІНАЛЬНОЇ
ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ**

Кваліфікаційна робота (проект)
на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

Виконала: студентка II курсу 10-283 Мз
групи

Спеціальності: 262 «Правоохоронна
діяльність»

Освітньо-професійної програми
«Правоохоронна діяльність»

Судаковська Наталія Володимирівна

Керівник д.ю.н., проф. Стратонов В.М.

Рецензент д.ю.н., проф. Спіціна Г.О.

Івано-Франківськ – 2024

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. Розвиток інституту кримінальної відповідальності неповнолітніх.....	8
1.1. Поняття кримінальної відповідальності.....	8
1.2. Історія розвитку інституту кримінальної відповідальності неповнолітніх.....	13
РОЗДІЛ 2. Значення соціально-психологічного та вікового розвитку особи для кримінальної відповідальності.....	16
2.1. Юридична природа осудності.....	16
2.2. Кримінальна відповідальність неповнолітніх з урахуванням їх фізичного, духовного розвитку та вікових особливостей. Проблеми осудності неповнолітніх.....	24
РОЗДІЛ 3. Порівняльно-правовий аналіз особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні та зарубіжних країнах.....	35
3.1. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в зарубіжних країнах.....	35
3.2. Особливості звільнення від кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні та зарубіжних країнах.....	39
ВИСНОВКИ.....	50
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	56

ВСТУП

Актуальність теми. Молодь є одна з найбільших вікових груп у суспільстві, яка змінює значущу роль у політичному, культурному житті та трудовому потенціалі країни. виключно, ця молодь виступає споживачем духовних і матеріальних цінностей, створених попередніми поколіннями. Однак, на жаль, рівень злочинності серед неповнолітніх в Україні демонструє тенденцію до зростання. На наш погляд, саме з основних причин цього є значні прогалини в соціальній політиці та виховній роботі з підлітками, що підтверджується статистичними даними. За останні п'ять років було проаналізовано статистику злочинності серед неповнолітніх. За офіційними даними, протягом перших шести місяців 2024 року в Україні неповнолітніми було скоєно 4 551 злочин, що на 3% більше, ніж у відповідний період 2010 року. У першому півріччі 2 року під виглядом кримінальної міліції у справах дітей перебувало 12 837 учнів загальноосвітніх і професійно-технічних навчальних закладів, серед яких 1,6% були у віці 6-10 років, 18,4% – у віці 11-13 років (ця категорія зросла на 4,1% у порівнянні з аналогічним періодом 2024 року), а 80% – у віці 14-18 років [9]. Темпи зростання злочинності серед неповнолітніх значно перевищують темпи загальної злочинності [4, с.131]. Зростає кількість суспільно небезпечних діянь серед неповнолітніх, які часто мають форму жорстоких використано-насильницьких злочинів.

У переважній ситуації повідомлення неповнолітні правопорушники – це особа з антисоціальною спрямованістю та стійкими стереотипами асоціальної поведінки. Лише одиниці серед них скоюють злочини випадково [4, с.133-135]. Спостерігається зростання кількості злочинів, які організовані такими групами за участю підлітків. На тлі зростання злочинності серед неповнолітніх збільшується і кількість суспільно небезпечних діянь, які скоєли діти, які не досягли віку кримінальної

відповідальності. Щороку близько 12 тисяч малолітніх в Україні вчиняють таке правопорушення [4, с.20-23], і ця кількість щороку зростає [6, с.57]. Характер цих діянь стає дедалі жорстокішим та цинічнішим, чому найстрашніше те, що збільшується число вбивств, скоєних підлітків [5, с.13].

Усі ці фактори вказують на необхідність особливого підходу до визначення питань кримінальної відповідальності та покарання для неповнолітніх з урахуванням їхніх вікових особливостей. Проблема підліткової злочинності проти особливої зацікавленості серед науковців та практиків. По-перше, неповнолітні є одним із найбільш виражених злочинних верств населення, а по-друге, злочини, вчинені в підлітковому віці, часто починають подальший життєвий шлях особи, формуючи систему її ціннісних орієнтирів.

Значний внесок у дослідження питань кримінальної відповідальності неповнолітніх зробили такі науковці, як В.І. Арькова, З.А. Астеміров, Г.С. Гаверов, Н.І. Гуковська, А.І. Долгова, І.О. Кобзар, Л.М. Кривоченко, Г.М. Міньковський, Е.Б. Мельнікова, В.Ф. Мороз, В.С. Орлов, А.А. Примаченок, І.М. Сабіров, Ф.С. Сафуанов, Н.К. Семернева, М.О. Скрябін, А.П. Тузов, О.І. Чернишов, Я.М. Шевченко, А.Е. Якубов. У своїх роботах вони розглядають мотиви підліткової злочинності, методи боротьби з нею та наслідки покарання для підлітків.

Водночас деякі аспекти залишаються недостатньо дослідженими. Серед таких: необхідність подальшої диференціації кримінальної відповідальності для підлітків різного віку, питання вікової неосудності, правова природа примусових заходів виховного характеру та особлива система покарання для неповнолітніх.

Ніні ні суспільство, ні держава не здатні забезпечити ефективну систему запобігання злочинності серед неповнолітніх. У сучасних умовах розвитку суспільства визнається, що застосування лише медико-

педагогічних заходів до неповнолітніх правопорушників є недостатнім. У певних випадках держава змушена вдаватися до кримінальної відповідальності. Проте історичний досвід показує, що жорсткі каральні методи також не є ефективними.

Очевидним є те, що система кримінально-правового впливу на неповнолітні потреби компромісного підходу, що балансує між інтересами захисту суспільства та забезпеченням охорони молодого покоління, яка є фундаментальною для майбутньої кожної нації.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Кваліфікаційну роботу виконано в контексті наукових досліджень відповідно до Стратегія розвитку Національної академії правових наук України на 2021-2025 рр. (затверджено Постановою загальних борів НАПрН України від 26.03.21 р. від 12-21), тематики науково-дослідної роботи кафедри національного, міжнародного права та правоохоронної діяльності факультету бізнесу і права Херсонського державного університету «Теоретичні та практичні проблеми розвитку окремих галузей права» (номер державної реєстрації – 0124U002381). Тему кваліфікаційної роботи затверджено Вченою радою Херсонського державного університету (наказ №672-Д від 01.11.2024 р.).

Мета і завдання дослідження. Мета роботи полягає у комплексному дослідженні кримінальної відповідальності неповнолітніх.

Для досягнення визначеної мети дослідження було поставлено наступні завдання:

- 1) проаналізувати поняття кримінальної відповідальності;
- 2) визначити етапи історичного розвитку інституту кримінальної відповідальності;
- 3) розкрити юридичну природу осудності;

4) визначити особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх з урахуванням їх фізичного, духовного розвитку та вікових особливостей;

5) проаналізувати характерні ознаки кримінальної відповідальності неповнолітніх в зарубіжних країнах;

6) охарактеризувати особливості звільнення від кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні та зарубіжних країнах.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини в сфері кримінальної відповідальності неповнолітніх.

Предмет дослідження – правові норми, принципи, механізми та практика застосування кримінальної відповідальності до неповнолітніх у контексті національного законодавства України, міжнародних стандартів та порівняльного аналізу з іншими правовими системами.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети та вирішення дослідницьких завдань використано комплекс методів. Зокрема, історичний метод — для аналізу розвитку інституту кримінальної відповідальності неповнолітніх; порівняльно-правовий метод — для вивчення кримінально-правових норм у різні періоди розвитку законодавства України та порівняння КК України із законодавством інших країн, що дозволило запропонувати конкретні зміни до чинного КК України; формально-догматичний метод — для тлумачення термінів і понять, що використовують у кримінальному та кримінально-процесуальному законодавстві України; системно-структурний метод — для з'ясування особливостей досліджуваних інститутів та їх відмінностей; конкретно-соціологічний метод — для розробки профілактичних заходів щодо запобігання злочинності серед неповнолітніх; статистичний метод — для обґрунтування теоретичних положень дослідження судовою статистикою та іншими статистичними даними.

Наукова новизна одержаних результатів. Дане дослідження є комплексним науковим аналізом особливостей кримінальної відповідальності неповнолітніх з результатами вітчизняного та міжнародного досвіду, особливостей фізичного і духовного розвитку молоді, результати якого можуть бути використанні

Практичне значення результатів. Висновки та рекомендації, сформульовані в роботі, можуть бути використані для подальшого дослідження механізму кримінальної відповідальності неповнолітніх.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дослідження були представлені на науковому онлайн-заході заході «Кримінальне право у світі мистецтва» (24.10.2024 р.).

Апробація результатів дослідження. Основні положення дослідження були представлені на науковому онлайн-заході заході «Кримінальне право у світі мистецтва» (Національний університет «Києво-Могилянська академія», м. Київ, 24.10.2024 р.).

Структура роботи обумовлена її метою, завданнями та предметом дослідження й складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1

РОЗВИТОК ІНСТИТУТУ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ

1.1. Поняття кримінальної відповідальності

У кримінальному законодавстві поняття «кримінальна відповідальність» не розкривається, хоча воно активно використовується. У Загальній частині Кримінального кодексу ці слова зустрічаються в назвах двадцяти статей.

У сфері кримінального права також відсутнє єдине тлумачення цього поняття, тому дослідники трактують його по-різному: одні ототожнюють кримінальну відповідальність із кримінальним покаранням; інші розглядають її як обов'язок особи, що скоїла злочин; деякі характеризують її як конкретні кримінально-правові відносини; ще одні бачать у кримінальній відповідальності реалізацію санкції кримінально-правової норми; а деякі вважають її судом винного через винувальний вирок суду, з призначенням покарання чи без нього.

Визначаючи кримінальну відповідальність, важливо виходити з того, що вона є однією з форм юридичної відповідальності. Хоча юридична відповідальність також має інше трактування, у вищому сенсі вона означає ретроспективну відповідальність, тобто відповідь держави на раніше скоєне правопорушення. З цієї позиції юридичну відповідальність можна застосувати як форму і міру обмеження права і свободи особи, яка скоїла правопорушення, відповідно до закону.

Поняття кримінальної відповідальності відповідає загальним характеристикам юридичної відповідальності, але водночас має власні спеціальні ознаки.

Кримінальна відповідальність є реальною взаємодією між спеціальними державними органами та особою, визнаною винною у вчиненні злочину, що веде до певних обмежень її прав.

Вона є видом державного примусу, що виражається, насамперед, в суді злочинця та його діяння обвинувальним вироком суду, а також у покладанні додатково обмежено на винне.

Види та міра обмежень (наприклад, виплата волі, штраф чи заборона зайняти певні посади) відбуваються без кримінального права, зокрема в санкціях статей КК, які передбачають відповідальність за певний злочин.

Застосування таких обмежень є обов'язковим і має примусовий, а не добровільний характер, після їх створення спеціально уповноважені органи держави.

Кримінальна відповідальність можлива лише за вчинення злочину, яка є підставою для такої відповідальності.

Кримінальна відповідальність є спеціальною формою юридичної відповідальності, яка особливо виділяється в системі кримінально-правового регулювання держави за злочини. У законодавстві та теорії кримінального права її трактують по-різному:

За визначенням Я. Брайніна, П. Матишевського та В. Осадчого, кримінальна відповідальність — це обов'язок особи, що скоїла злочин, зазначити певні негативні заходи впливу та терпіти обмеження, передбачені законом. Л. Багрін-Шахматов, С. Келіна та П. Дагель розглядають кримінальну відповідальність як врегульовані норми права суспільні відносини. Н. Загородніков та О. Лепет розглядають кримінальну відповідальність як реальне застосування норм кримінального права та реалізацію їх санкцій. Ю. Баулін визначає її як передбачені КК заходи щодо обмеження прав і свобод злочинця, які індивідуалізуються судом і застосовуються державними органами.

Кримінальна відповідальність має два аспекти: негативний (ретроспективний), що означає обов'язок особи піддаватися кримінально-правовим обмеженням, і позитивний (перспективний) — обов'язок не вчиняти злочинів.

Отже, кримінальна відповідальність — це примусове накладення на особу, яка скоїла злочин, державне судочинство та передбачені КК обмеження особистого, майнового чи іншого характеру, які встановлюються обвинувальним вироком суду і реалізуються спеціальними органами держави.

Часто можна зустріти підтвердження, що кримінальна відповідальність є тотожним покаранням. Однак ст. 2 КК розмежовує це поняття, зазначаючи, що покарання — це лише одна з форм реалізації кримінальної відповідальності, але не єдиний її прояв.

Підставою до кримінальної відповідальності є вчинення особливої суспільно небезпечної діяльності, що містить склад злочину, передбачений кримінальним законом (ч. 1 ст. 2 КК). Жодну особу не можна притягнути до відповідальності за думки, переконання чи наміри, які не були реалізовані в суспільно небезпечній поведінці.

Загалом позиції науковців зміст щодо кримінальної відповідальності можна звести до таких підходів:

- 1) як обов'язок не вчиняти злочинів;
- 2) як обов'язок відповідати за скоєний злочин згідно із законом;
- 3) як реальний процес виконання такої відповідальності.

Існують й інші погляди на поняття кримінальної відповідальності, що певною мірою поєднують вище визначені позиції. Кожна з цих точок зору частково відображає зміст кримінальної відповідальності, але не повною мірою. Етимологічно термін «відповідальність» означає обов'язковість відповідати за свої дії, тобто бути відповідальним за певні вчинки. Відтак, кримінальна відповідальність як різновид юридичної відповідальності означає, що особа повинна відповідати за свою

поведінку, яка регулюється кримінальним законом. Кримінально-правові норми зобов'язують особу діяти відповідно до встановлених вимог, а кримінальна відповідальність є обов'язком утримуватися від вчинення злочинів.

Такий підхід узгоджується з філософсько-соціологічним розумінням відповідальності як об'єктивного відображення взаємовідносин між особою, суспільством і державою у світлі взаємних обов'язків. Ця позиція також закріплена в положеннях кримінального законодавства. Наприклад, термін «Закон про кримінальну відповідальність» у КК підкреслює, що така відповідальність встановлюється та регулюється законом.

Серед завдань Кримінального кодексу (ст. 1) визначено й запобігання злочинам, що досягається шляхом визначення видів злочинів та відповідальності за них. Стаття 50 КК також встановлює, що надання допомоги є запобіганням вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами. Тому закон вимагає від особи збереження правомірної позитивної поведінки, а така поведінка, яка буде вважатися кримінальною відповідальністю, є реалізацією положення кримінального закону.

Позитивна кримінальна відповідальність забезпечення об'єктивні та суб'єктивні ознаки. До об'єктивних належать наявність кримінально-правових приписів (дозволів і заборон) та відповідає їм правомірна поведінка особи. Суб'єктивні ознаки включають обов'язкові дії згідно з цими приписами. Правомірна поведінка є частиною змісту кримінальної відповідальності, але порушення забороняє обов'язок особи зазнати кримінально-правових заходів.

Цей обов'язок відрізняється негативною (або ретроспективною) кримінальною відповідальністю. Вона характеризується: а) наявністю забороною; б) скоєнням діяння, що підпадає під склад злочину; в)

реальним застосуванням заходів, передбачених законом; г) обов'язково особи знати такі заходи.

Ретроспективна кримінальна відповідальність реалізується через кримінально-правові, кримінально-процесуальні та кримінально-виконавчі відносини. Вона починається з вчинення злочину і завершується після погашення судимості.

Отже, у кримінально-правовій науці не існує єдиного підходу до розуміння кримінальної відповідальності: одні ототожнюють її з покаранням (хоча КК їх розмежовує, зокрема, ст. 2), інші вважають її обов'язком, третій трактують як правове відношення, а четверті як реалізація норми кримінального права. Деякі дослідники розглядають кримінальну відповідальність як суд винного за позовним вироком суду із призначенням покарання чи без нього.

Кримінальна відповідальність є особливим правовим інститутом, що виявляє офіційну оцінку злочинної поведінки особи. Вона виражається в обвинувальному вироку суду, традиційно засудження, покарання, судимість тощо.

З цього випливає, що:

- кримінальна відповідальність є реальною взаємодією між спеціальними державними органами та особою, яка визнана винною у злочині, що супроводжується певними обмеженнями;
- вона є формою державного примусу, що виражається через осуд особи та її діянь обвинувальним вироком суду, а також додатковими обмеженнями;
- види та міри покарання розпочався тільки кримінальним законодавством;
- кримінальна відповідальність можлива тільки за вчинений злочин, який є підставою такої відповідальності.

Таким чином, кримінальна відповідальність — це вид юридичної відповідальності, встановленої державою та накладеним судом на осіб, винних у злочині, який забезпечує обмеження їх прав та свобод.

Підставою кримінальної відповідальності є вчинення суспільно небезпечного діяння, що містить склад злочину і визначене КК України (ч. 1 ст. 2 КК України).

1.2. Історія розвитку інституту кримінальної відповідальності неповнолітніх

Сьогодні майже жодне дослідження у сфері кримінального права не обійдеться без застосування історичного методу, після того ж історичний аналіз, якщо ви знайдете відповідь на сучасні питання

На початку варто коротко представити історичний розвиток кримінального законодавства щодо кримінальної відповідальності неповнолітніх, а згодом у цьому контексті проаналізувати еволюцію інституту додаткового покарання та їх застосування до неповнолітніх у різні історичні періоди.

Крім того, до «Руської Правди», основним покаранням були грошові штрафи, які поділялися на дві частини: «віра» — штраф на отримання князя, та «головщина» — компенсація потерпілому або його родичам [10, с. 51]. На думку деяких науковців, поділ штрафів на два види фактів про зародження поділу покарань на основні та додаткові ще в той час [10, с. 33; 3, с. 62]. В цілому ж система покарання «Руської Правди» включала: 1) потік і пограбування (найсуворіші покарання, що передбачали конфіскацію майна злочинця і звернення його та його сім'ї в рабство); 2) віра (штраф на землі князя); 3) головщина (виплата потерпілому або його родичам); 4) урок (аналогічний головщини штрафу); 5) продаж (штраф за незначні правопорушення) [10, с. 48, 62–

64, 87; 4, с. 8].

Подальші нормативні акти посилювали покарання, зберігаючи майнові покарання, але надавали перевагу смертній карі та кредитню волі. У Судебниках 1497 та 1550 рр. вже більш чітко розмежовувалися основні та додаткові покарання: наприклад, смертна кара як основне покарання за підпал, убивство чи розбій доповнювалася додатковим штрафом [10, с. 66, 139, 221–222]. Однак особливості застосування цих додаткових покарань до неповнолітніх у правових актах того часу не розглядалися, через інститут кримінальної відповідальності неповнолітніх розвитку пізніше.

Перші пом'якшувальні положення для неповнолітніх містилися у Військовому статуті Петра I, де зазначалося, що покарання за крадіжку можна пом'якшити, а дитину віддати на виховання батькам [12, с. 33]. Указ 1765 р. передбачаючи обов'язкове пом'якшення покарання для злочинців віком від 10 до 17 років.

В Україні традиційно застосовувалися Магдебурзьке право, Саксонське зерцало та Литовський статут. За Магдебурзьким правом неповнолітніх звільняли від страти та тілесних покарань [11, с. 235], а за Саксонським зерцалом діти до 12 років не відповідали за злочини, хоча батьки не мали відповідальності за шкоду майново [12, с. 29].

Згодом у КК УРСР 1922 р. для неповнолітніх віком 14–16 років було передбачено можливість замість покарання замінити медико-педагогічні заходи [18, с. 118]. Проте, щодо неповнолітніх, не було передбачено диференціації додаткових покарань.

Новим етапом у розвитку законодавства стали Основи кримінального законодавства Союзу та Союзних республік 1958 р., що вперше намагалися диференціювати кримінальну відповідальність неповнолітніх з урахуванням особливостей покарання. Прогресивним актом були Основи 1991 р., де вперше з'явився окремий розділ «Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх», що

передбачав конкретні заходи для них, проте

Проаналізувавши історичний розвиток кримінальної відповідальності неповнолітніх, можна зробити висновок, що законодавство в частині особливостей кримінальної відповідальності неповнолітніх почало формуватися пізніше за інститут додаткових покарань. Однак до початку XIX ст. обидва інститути інтенсивно розвивалися, хоча і незалежно один від одного. Тільки у Кримінальному уложенні 1903 р. з' доступні окремі особливості призначення додаткових покарань для неповнолітніх. У післяреволюційний період частина значних ефективних дореволюційних інститутів була знищена через невідповідність нової ідеології. Лише з прийняттям КК України 2001 р. відбулося відновлення особливостей кримінальної відповідальності неповнолітніх, хоча й з низькою невирішених аспектів щодо додаткового покарання.

РОЗДІЛ 2

ЗНАЧЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ТА ВІКОВОГО РОЗВИТКУ ОСОБИ ДЛЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

2.1. Юридична природа осудності

У розвитку процесу кримінального законодавства УРСР поняття судовості не було закріплене, воно існувало лише на теоретичному рівні у кримінально-правовій науці. Наприкінці 1930-х років радянські науковці висунули ідею закріплення поняття судовості у кримінальному законодавстві, проте це так і не було реалізовано. Це пояснюється, на нашу думку, кількома причинами: осудність розглядалася як медичний, а не юридичний термін, а її закріплення у законі призвело до необхідності встановити осудність у шкірній справі. Однак питання про законодавче закріплення суду зупинилися на таких введених, як В.Г. Беляєв, П.С. Дагель, І.І. Карпець, Р.І. Міхеєв, В.І. Розенко, В.К. Матвійчук та інші.

Якщо до прийнятого чинного Кримінального кодексу України поняття осудності не було визначено термінологічно, в юридичній літературі існували інші точки зору щодо його правової природи. Історично осудність виводилася з поняття неосудності, через визначення критеріїв останньої. Наприклад, С.І. Тихенко вважав, що основним поняттям є «неосудність», а осудність розвивається як його протилежність. Однак, на наш погляд, така позиція є дискусійною: критерії неосудності слід визначати, виходячи з поняття осудності, адже осудність логічно та історично передує неосудності.

Деякі науковці починають осудність як обумовленим психічним здоров'ям здатність усвідомлювати свої дії та керувати ними (В.С. Трахтеров); здатність бути винним та відповідальним (П.С. Дагель); здатність усвідомлювати свої дії та керувати ними під час

злочину (Ш.С. Рашковська); а також як здатність усвідомлювати свої дії, керувати ними і нести відповідальність (Н.П. Грабовська). Інші вважають осудність станом особи, яка через достатній рівень психічного здоров'я здатна усвідомлювати свої дії і керувати ними (І.К. Шахриманьян). Крім того, осудність можна визначити як здатність усвідомлювати свої дії і керувати ними, або як психічний стан особи під час вчинення злочину.

За винятком неосудності, критерії якої чітко визначені в Кримінальному кодексі України, судовість сприймалася як зрозуміла вимога, слід якої слід притягнути особи до кримінальної відповідальності.

Осудність, на нашу думку, передбачає наявність двох взаємопов'язаних здібностей: здатності усвідомлювати реальність та соціальну природу діяння і здатності керувати своїми діями/бездіяльністю. Обидві ці можливості є результатом соціалізації та психофізіологічного розвитку, який людина та здобувається з досягненням певного віку. Лише людина, як розумна істота, здатна усвідомлювати свої дії та керувати ними, може визнати суб'єктом злочину.

Уперше поняття осудності було закріплено в ст. 19 чинного Кримінального кодексу України: «осудною визнається особа, яка під час вчинення злочину могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними». відповідно зі ст. 18 КК України, осудність є необхідною владністю, без якої особи не можна визнати суб'єктом злочину у разі вчинення суспільно небезпечного діяння, передбаченого КК.

Осудність висока як здатність особи під час вчинення злочину усвідомлювати фактичний характер і суспільну небезпеку своїх дій (бездіяльності) та керувати ними, а також нести відповідальність за скоєний злочин.

Таким чином, передумовами осудності є свідомість і воля, які реалізуються через вибір певної форми поведінки (правомірної чи неправомірної). Якщо особа під час злочину усвідомлює фактичний бік і суспільну небезпеку діяння та здатна керувати своїми діями, вона визнається осудною. Свою здатність усвідомлювати характер своїх дій і керувати ними відрізняє судну особу від неосудної, яка не може бути суб'єктом злочину.

Психічний стан особи, яка вчинила злочин, додатково під час його вчинення. Здатність усвідомлювати фактичну сторону і суспільну небезпеку злочину та керувати своїми діями після висновку судово-психіатричної експертизи. Остаточне рішення щодо осудності чи неосудності іншого суду. Визнання особи судовою тягне за собою її притягнення до кримінальної відповідальності, яка зазвичай реалізується через кримінально-правові заходи.

Осудність — це психічний стан, який виявляє здатність особи, яка досягла певного віку та має відповідний психічний стан, усвідомлювати свої дії (бездіяльність), фактичний характер і суспільну небезпеку вчиненого, керувати ними та нести кримінальну відповідальність, що реалізується через кримінально-правовий акт. правові заходи.

У статті 3 Закону України від 22.02.2000 р. «Про психіатричну допомогу» закріплено презумпцію психічного здоров'я, відповідно до якої особа психічно здорова, доки наявність психічного розладу не буде підтверджена на підставах і в порядку, визначеному законодавством України. Якщо в справі впливають обґрунтовані сумніви щодо осудності підозрюваного чи обвинуваченого, відповідно до норм КПК обов'язково призначається судово-психіатрична експертиза. За наявності психічного захворювання людина не здатна адекватно розуміти та оцінювати свої дії та контролювати свою поведінку.

Неосудність показує стан психіки людини, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, передбачене КК, і працює про її недієздатність бути

суб'єктом злочину. Наявність психічного розладу сама по собі не є неосудністю, але є підставою для визнання особи неосудною.

Питання неосудності викликає, якщо психічно хвора особа починає суспільно небезпечне діяння, передбачене КК. У стані неосудності людина, неправильно реагуючи на навколишнє середовище через хворобливі сприйняття, скоює суспільно небезпечні дії.

Таким чином, неосудність — це патологічний стан основних функцій людини, як-от мислення та воля, коли вона не здатна усвідомлювати свої дії або керувати ними через хронічний психічний розлад, тимчасовий психічний розлад, недоумство чи інші хворобливі психічні стани.

В юридичній літературі розглядаються різні погляди на критерії судовості. Більшість юристів вважають, що суд має два критерії: юридичний і медичний. Інші науковці (зокрема, В.С. Трахтеров) вказують на два критерії — інтелектуальний і вольовий, виключаючи медичний, опираючись на значення слів «здатність усвідомлювати свої дії та керувати ними» [3;7]. Ще інші дослідники (С.І. Тихенко, І.М. Фарбер) вбачають у формулі осудності лише медичний критерій [1, 100; 4, 197].

На думку Є.Л. Стрельцова, осудність повторного двома критеріями: юридичним і психологічним. Юридичний критерій осудності — це факт вчинення злочину психічно здоровою особою, яка здатна усвідомлювати фактичний характер і суспільну небезпеку свого діяння та керувати ними під час вчинення злочину. Психологічний критерій, у свою чергу, характеризує стан психіки особи під час злочину, маючи дві ознаки:

- 1) здатність повною мірою усвідомлювати характер своїх дій, тобто їхню реальну і суспільну небезпеку;
- 2) здатність керувати своїми діями [5, 126; 6, 128].

Інші науковці виділяють три критерії осудності/неосудності:

- 1) юридичний — факт вчинення злочину конкретною особою;

2) психологічний — здатність усвідомлювати свої суспільно небезпечні дії та керувати ними, обумовлена психічним станом;

3) медичний — наявність психічного здоров'я [7, 20].

На нашу думку, формула судовості повинна включати три критерії: юридичний, психологічний і медичний (або біологічний). Юридичний критерій вимагає факту вчинення злочину психічно здоровою особою, яка здатна усвідомлювати фактичний характер та суспільну небезпеку свого діяння і керувати ним під час вчинення. Ми поділяємо точку зору Т.М. Приходько, що питання осудності виникає у зв'язку з вчиненням суспільно небезпечного діяння.

Юридичний критерій набуває змісту лише тоді, коли доведено, що діяння вчинене саме тією особою, щодо якої вирішується питання судовості [9, с. 9]. Психологічний критерій відображає стан психіки суб'єкта під час злочину, що означає рівень розвитку його психічних функцій, що обумовлює здатність усвідомлювати фактичний характер і суспільну небезпеку вчиненого та керувати своїми діями.

Психологічний критерій охоплює інтелектуальну, вольову та емоційну ознаку, хоча до формули осудності включені лише інтелектуальна та вольова. Інтелектуальна ознака показує здатність усвідомлювати характер своїх дій і прогнозувати їх наслідки. Вольова ознака характеризує здатність особи керувати своїми діями, оцінюючи їх з погляду права та моралі, і вибирати певну форму їх прояву.

Нездатність усвідомлювати свої дії через порушення психічних функцій часто погіршується до нездатності керувати ними, хоча якщо людина усвідомлює свої дії, але не може їх контролювати через психічний розлад, який впливає саме на вольову сферу.

Медичний критерій неосудності охоплює чотири групи психічних розладів: запалення психічних захворювань, тимчасові розлади психіки, недоумство та інші хворобливі психічні стани.

До хронічних психічних захворювань належать ті, що характеризуються тривалим перебігом, почуттям ускладнень і посилення проявів хвороби. Серед таких хвороб можна назвати приклади, як-от шизофренія, прогресивний параліч, епілепсія.

Тимчасові розлади психіки включають різноманітні форми порушення психічної діяльності, які мають обмежений час дії та можуть завершитися повним одужанням, як-от алкогольні психози, галюциноз тощо.

Під слабкістю у психіатрії розуміють уроджені (наприклад, олігофренія) або набуті (як стареча деменція) стійкий розлад, що супроводжується порушенням інтелекту, пам'яті, здатності до критичного мислення та розуміння. Слабоумство поділяється на три ступені: дебільність (легка форма), імбецильність (середня), ідіотія (найважча форма). При ідіотії та імбецильності особа визнається неосудною.

До інших психічних порушень належать розлади, які не підпадають під перші три категорії, але характеризуються певними порушеннями психічного розвитку.

Медичний критерій очікування, що неосудність повинна бути наслідком випробування психічного розладу, після:

1) психічний розлад виникає з причин, не залежних від волі людини;

2) нехворобливі психічні стани, що можуть впливати на здатність усвідомлювати свої дії та контролювати їх (наприклад, сильне душевне хвилювання, фізіологічне сп'яніння), не відносяться до причин неосудності;

3) для встановлення неосудності необхідне призначення судово-психіатричної експертизи.

Психічний розлад зумовлює неосудність лише тоді, коли він досягає певного рівня глибини, що є юридичним критерієм.

Визнання особи неосудною є компетентністю суду, і для цього достатньо наявності однієї ознаки юридичного критерію та однієї ознаки медичного критерію. Висновок судово-психіатричної експертизи враховується як доказ, але не є обов'язковим для суду.

Особа, визнана неосудною, не призначає суб'єкта злочину, відже, не підлягає кримінальній відповідальності та заходам кримінально-правового впливу, після чого одружується з обов'язковою ознакою суб'єкта злочину — осудності. До таких осіб можуть бути застосовані примусові заходи медичного характеру, види та порядок яких регулюються розділом XIV Загальної частини КК України.

Аналізуючи визначення осудності, наведене в ч. 1 ст. 19 КК України, можна відзначити необхідність удосконалення фрази «могла усвідомлювати свої дії». Точнішим було б формулювання «могла усвідомлювати фактичний характер і суспільну небезпеку вчиненого діяння (дії/бездіяльності)», після чого вказує на свідоме ставлення особи до його діяння.

Таким чином, формула судового рішення, закріплена в чинному КК України, стала результатом тривалих обговорень щодо її правової природи та критеріїв. У ч. 1 ст. 19 КК закріплене поняття повної судовості, що підтверджується положеннями ст. 20 КК — «Обмежена осудність». Цей інститут був закріплений у законодавстві після обґрунтованого вивчення та аналізу зарубіжного досвіду.

У ч. 1 ст. 20, що «кримінальна відповідальність підлягає особі, визнаній судом обмежено осудною», тобто така, яка під час злочину через психічний розлад не могла повною мірою усвідомлювати свої дії або керувати ними [8, 46].

Аналіз правової природи обмеженої осудності показує, що вона характеризується зниженням здатності особи усвідомлювати свої дії та/або керувати ними через психічний розлад. Обмежена осудність — це різновид осудності, при якій особа під час вчинення злочину не може

повною мірою усвідомлювати фактичний характер і суспільну небезпеку свого діяння або контролювати його, залишивши її інтелектуально-вольові здібності обмеженими психічним розладом.

Деякі юристи (Л.П. Брич, С.Б. Гавриш, В.О. Навроцький) пишуть про наявність так само званої спеціальної судової діяльності для окремих категорій суб'єктів, як-от посадових осіб. Цей вид судовості не закріплено в Загальній частині Кримінального кодексу України, але він впливає з низки статей Особливої частини. Для таких суб'єктів осудність повинна отримати не лише загальні вольові та інтелектуальні критерії, але й додаткові ознаки, що стосуються професійних обов'язків та соціального становища особи.

Науковці відзначають, що здатність особи правильно оцінювати ризик своїх дій залежить від двох груп учасників: перші — біологічні фактори (стан здоров'я, психічна стійкість), другі — фактори соціалізації (професійна підготовка, життєвий досвід), що формують «поріг компетентності» [10, 484].

Л.П. Брич і В.О. Навроцький пропонує розглядати неосудність як неспроможність особи усвідомлювати свої дії через недостатній інтелектуальний розвиток внаслідок слабоумства, хоча, за їхньою думкою, слабоумство не є хворобою у прямому значенні. Однак важко погодитися з такою точкою зору, після чого вона повідомляє про судово-психіатричному розумінні слабкість як медичний критерій неосудності.

Н.А. Орловська пропонує виділити вікову осудність і закріпити норму, що особи з відставанням у психічному розвитку, які досягли віку кримінальної відповідальності, не звільняються від неї, хоча їх психічний розвиток не відповідає цим вимогам до віку. Така підтримка може розглядатися судом як така, що пом'якшує відповідальність.

Відповідно до ст. 19 КК України, особа, яка вчинила злочин у стані осудності, але до постанови вироку захворіла на психічну хворобу, яка позбавляє її здатності усвідомлювати свої дії чи керувати ними,

звільняється від покарання. За рішенням суду до такої особи можуть проявитися примусові заходи медичного характеру, а після одужання вона може бути покарана.

Таким чином, осудність є необхідною ознакою суб'єкта злочину, яка має можливість усвідомлювати фактичний характер і суспільну небезпеку діяння та керувати ним. Обмежена осудність є єдиним видом осудності, передбаченим чинним КК України, і застосовується до особи, яка не може повною мірою усвідомлювати і керувати своїми діями через психічний розлад. Обмежена осудність неповнолітнього і неповнолітнього як пом'якшуюча обставина не є тотожними поняттями: перш за все стосується особливостей психічного стану неповнолітнього, інші — обставини, які впливають на призначення покарання для всіх неповнолітніх.

2.2. Кримінальна відповідальність неповнолітніх з урахуванням їх фізичного, духовного розвитку та вікових особливостей. Проблеми осудності неповнолітніх.

Сьогодні в Україні, як і в усьому світі, найвищою ціною є забезпечення прав і свобод людини і громадянина, особливо особливу увагу приділяється захисту прав неповнолітніх як першої з найбільш вразливих груп населення, що зумовлює використання спеціальних умов для реалізації їхніх прав [1, с. . 95–98].

У чинному КК України, який набув чинності 1 вересня 2001 року, вперше видано окремий розділ XV, що стосується особливостей кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх. Ці положення сприяють урахуванню вікових, соціально-психологічних та психофізичних особливостей розвитку неповнолітніх, які вчинили злочини.

Міжнародні норми також встановлюють особливий статус неповнолітніх, зокрема тих, хто порушив закон, і вимагають більш лояльного ставлення до них у порівнянні з дорослими. В Україні питання притягнення до кримінальної відповідальності, звільнення від відповідальності та покарання неповнолітніх досліджували науковці, як-от Н.Л. Березовська, Ю.В. Баулін, В.М. Бородін та інші.

Однак питання злочинності серед неповнолітніх залишається гострим і потребує негайного розв'язання. відповідно до ч. 1 ст. 18 КК України, суб'єктом злочину є фізична, судова особа, яка досягла віку кримінальної відповідальності. З цього визначення випливає, що суб'єкт злочину характеризується такими ознаками: фізична особа, осудність або обмежена осудність, а також досягнення певного віку.

Сучасні дослідження потребують наукового аналізу впливу психофізіологічних та інших особливостей неповнолітніх на визнання їх суб'єктами кримінальної відповідальності [1, с. 3]. З урахуванням того, що неповнолітні є спеціальним суб'єктом відповідальності, існує низка процедурних особливостей у притягненні їх до відповідальності.

Хоча зазначені положення застосовуються до всіх категорій осіб, які вчинили злочини, особливості, як-від віку, здоров'я, рівень соціального розвитку, впливають на психічне ставлення неповнолітніх до діяння та його наслідків, а також на сприйняття ними юридичної сутності вчиненого. Тому важливо звернути увагу на вивчення суб'єктивної сторони злочину для обґрунтування кримінальної відповідальності неповнолітніх.

Особливість неповнолітніх як спеціального суб'єкта кримінальної відповідальності стає передусім у їхньому хронологічному віці, що визначає психофізіологічний розвиток, наявність певних знань, умінь та навичок, найбільше для усвідомлення небезпечності своїх дій та здатності їх контролювати.

Кримінальний закон не містить спеціального визначення віку, а лише встановлює межі настання кримінальної відповідальності. Це розбіжності в юридичній теорії щодо того, що слід розуміти під віком кримінальної відповідальності. Наприклад, Г.І. Щукіна вважає, що вік — це етап розвитку, який супроводжується якісними змінами фізичних і психічних процесів, що підкоряються певним закономірностям [11, с. 3].

М.М. Коченов висловлює іншу точку зору, розглядаючи як кількість прожитих років, що досягти здатності особи під час злочину регулювати свою поведінку [1, с. 10].

Вік кримінальної відповідальності є динамічним показником, що залежить від волі правозахисника, який враховує історичні, соціальні та кримінально-політичні умови, а також дані медицини, психології та педагогіки. Вік у широкому сенсі розуміється як час від народження до конкретного моменту в житті людини, а у вузькому сенсі — як етап психофізіологічного розвитку, який тягне за собою правові наслідки.

Залежно від критеріїв розрізняють такий вид віку:

1) біологічний (медичний) — характеризується станом погіршення стану з середніми показниками здорових людей цього віку;

2) календарний (паспортний, хронологічний);

3) соціально-правовий.

4) біологічний вік розуміє загальний фізичний стан особи, враховуючи вплив географічних та економічних умов життя.

5) календарний вік збільшується протягом кількох років, місяців, днів і годин, що минули від її народження до певного моменту в житті. Соціально-правовий вік характеризується рівнем соціально-психологічного розвитку, ступенем соціалізації, а також обсягом прав та обов'язків особи, і, відповідно, змістом її відповідальності. Чинне кримінальне законодавство України визначає вік, з якого настає кримінальна відповідальність.

Вік суб'єкта злочину вимагає не тільки мінімальний поріг для притягнення до відповідальності, а й ознаки характеру та ступеня кримінальної відповідальності неповнолітніх, тобто осіб, які не досягли 18 років на момент вчинення злочину.

Мінімальний вік кримінальної відповідальності враховує біологічні (рівень психічного та фізичного розвитку, інтелектуальні та вольові властивості), соціологічні (ступінь соціалізації) та кримінологічні показники (поширення певних діянь серед осіб цього віку, їх тяжкість тощо), а також принципи міжнародного та кримінального права.

В Україні перший законодавчий акт, який визначав мінімальний вік кримінальної відповідальності, був прийнятий Декретом Раднаркому УРСР від 12 червня 1920 року «Про відповідальність неповнолітніх». Цей декрет передбачав, що справи про неповнолітніх до 18 років розглядаються комісіями у справах неповнолітніх, але тяжкі злочини, вчинені підлітками 14-18 років, могли передатися слідчим органам. У 1921 році було встановлено, що справи про всі злочини неповнолітніх до 18 років розглядаються комісіями, крім того, коли підлітки 17-18 років обвинувачені у бандитизмі.

Кримінальний кодекс УРСР 1922 року запровадив спеціальні норми для неповнолітніх. Стаття 18 встановлювала мінімальний вік кримінальної відповідальності від 14 до 16 років, а в 1923 році було доповнено положення про зменшення покарання для неповнолітніх: для 14-16-річних — на половину, а для 16-18-річних — на одну третину.

«Основні початку» 1924 року не визначали мінімальний вік кримінальної відповідальності, передавши це право союзним республікам. У 1925 році Кодекс законів про народну освіту УСРР вказав, що комісії розглядають справи про порушення неповнолітніми віком до 16 років.

Кримінальний кодекс УРСР 1927 року встановив, що:

- 1) до малолітніх до 14 років не застосовуються заходи судово-виправного характеру;
- 2) до підлітків 14-16 років заходи соціального захисту застосовуються лише за рішенням комісії, якщо неможливо застосувати заходи медико-педагогічного характеру;
- 3) суди могли використовувати медико-педагогічні заходи для підлітків 16-18 років.

Значні зміни в мінімальний вік кримінальної відповідальності поза постановою від 7 квітня 1935 року, встановивши відповідальність за 12-річних за тяжкі злочини (крадіжка, насильство, тілесні ушкодження тощо). Згодом постановою від 15 вересня 1935 року встановлено вік кримінальної відповідальності за всі злочини з 14 років (за окремим діянням, на які відповідальність наставала з 12 років).

Прийнятий у 1960 році Кримінальний кодекс УРСР передбачав загальний вік кримінальної відповідальності з 16 років, а за окремі тяжкі злочини — з 14 років.

Чинний Кримінальний кодекс України (2001 року) у ст. 22 встановлюється загальний вік кримінальної відповідальності — 16 років. Водночас для окремих злочинів, перелічених у ч. 2 ст. 2 ст. 22 (наприклад, умисне вбивство, зґвалтування, крадіжка, розбій), встановлено знижений вік відповідальності — 14 років. Перелік злочинів, за які відповідальність настає з 14 років, є вичерпним.

Аналізуючи види злочинів, за які законодавець порушив вік кримінальної відповідальності, можна зробити висновок, що вони розділилися на дві групи: а) насильницькі групи; б) майнові злочини. Зазначимо, що Кримінальний кодекс 2001 року значно розширив перелік злочинів, за які відповідальність настає з 14-річного віку: якщо Кримінальний кодекс УРСР 1960 року передбачав відповідальність за 34 склади злочину, то чинний КК України — за 47.

Аналізуючи кримінальне законодавство України, можна зробити висновок, що законодавець використовує лише "календарний вік" — відрізок від часу народження до моменту вчинення злочину. Визначаючи вікові межі, законодавець спирається на історичні умови, дані різних наук і типовий рівень розвитку природних підлітків.

Такий підхід був більш ефективним, якби існували чіткі вікові стандарти, що відповідали певному віку без віків. Однак через індивідуальні відмінності в психофізичному розвитку кожної особи такі стандарти відсутні.

Дослідження психологів (Р.С. Немов, Е. Еріксон, І.С. Кон, Р. Бернс) свідчать про особливості процесів, що відбуваються у психології підлітків. У цьому періоді формується система цінностей, що визначає їх взаємодію з оточуванням. У нормальних умовах розвитку підліток у 14-16 років здатен усвідомлювати свої дії, передбачати їх дослідження та оцінювати їх значущість.

Однак випадки, коли розвиток підлітки уповільнюється або викривляється через певні об'єктивні чи суб'єктивні чинники. Це може призвести до затримки розвитку або деформації ціннісних орієнтацій, створюючи асоціальний тип особистості. Такий підліток не визнає загальноприйнятих норм, що можуть призвести до конфлікту з суспільством. Хоча такий риси не є підставою для звільнення від кримінальної відповідальності, проте такі підлітки потребують реабілітаційних заходів.

Існують також випадки, коли неповнолітні, які досягли віку кримінальної відповідальності, вчинили суспільно небезпечне діяння, але через індивідуальні особливості не могли повною мірою усвідомити свою поведінку. У таких випадках юридичний критерій "неосудності" чи "обмеженої осудності" зберігається, але підстави такої недієздатності можуть не бути медичними.

Зазначаються об'єктивні чинники, що впливають на розвиток підлітків, серед яких:

- 1) сімейне виховання та стосунки в родині;
- 2) соціальне оточення (друзі, школа, суспільство), формує систему цінностей під впливом різноманітних, іноді інших факторів.

До суб'єктивних чинників належать:

- 1) фізичні вади (поганий зір, слух тощо), які можуть перешкодити нормальному розвитку;
- 2) тривалі соматичні захворювання в період формування психіки (наприклад, туберкульоз, тиф, пневмонія).

Законодавець припускає, що підлітки з 14 років можуть контролювати його дії та нести кримінальну відповідальність за свої вчинки. Протест, встановлюючи вік кримінальної відповідальності, слід результатом не лише біологічних та психологічних особливостей, а й інтелектуального та освітнього рівня підлітків.

Визначення вікових меж кримінальної відповідальності є складною проблемою для законодавців усього світу, і це питання залишається актуальним і в наші дні.

На нашу думку, законодавче встановлене зниженого віку кримінальної відповідальності з 14 років, що враховує емоційну, духовну та інтелектуальну зрілість підлітка, є обґрунтованим. Дійсно, особи до 14 років через рівень свого психофізичного розвитку не можуть належним чином усвідомлювати соціальну небезпеку своїх дій. Протест стабільності цієї нижньої межі, що залишається незмінною протягом тривалого часу, не варто дотримуватися прояву стійкості законодавства; радше це процес про недостатнє дослідження даного питання. Швидкі зміни у суспільстві та кримінальній політиці, спрямовані на боротьбу зі злочинністю, також можуть вимагати перегляду цієї межі – як у бік зниження, так і підвищення.

Отже, аналіз показує, що законодавець встановив нижню вікову межу кримінальної відповідальності, не враховуючи її динамічну природу та потребу її уточнення в умовах зміни. У кримінальному праві, психології, медицині, педагогіці та криминології питання про встановлення нижнього вікового порогу кримінальної відповідальності є предметом дискусій, і його рішення має важливе теоретичне та практичне значення як для вдосконалення норм Кримінального кодексу, так і для розв'язання загальних завдань боротьби зі злочинністю. .

Деякі автори вважають, що підліток вже у 14 років здатний повністю усвідомити соціальну небезпеку та незаконність своїх дій, і пропонують встановити загальний вік кримінальної відповідальності з цього віку. Проте цей підхід не можна визнати оптимальним, оскільки він базується на помилковому переконанні, що кримінальне покарання здатне значно вплинути на рівень злочинності.

На відміну від нижнього вікового порогу, питання верхнього вікового порогу кримінальної відповідальності здебільшого залишено поза увагою науковців, хоча і є максимальним. Вікові зміни можуть суттєво впливати на здатність особи адекватно оцінювати дієвість і контролювати свою поведінку, що обґрунтовує необхідність дослідження цього питання та можливого корегування кримінального законодавства.

Законодавець вважає, що, досягнувши 14 років, підліток може усвідомлювати суспільну небезпеку своїх дій. Проте для цього необхідно призначати судово-психологічну експертизу, яка, відповідно до ст. 486 КПК України, вибираючи рівень розвитку неповнолітнього, враховуючи особливості його психічних процесів та соціально-психологічні риси. При цьому важливо точно встановити вік особи, на основі документів про народження або медичної експертизи.

Новий КПК України, що набрав чинності у 2012 році, сприяв гуманізації кримінальної юстиції щодо неповнолітніх, запровадивши

спеціалізацію слідчих та суддів для розгляду справ, пов'язаних із неповнолітніми, що враховує їх вікові та психологічні особливості, нестійкість характеру та прагнення до незалежності.

На практиці трапляються випадки, коли неповнолітній, починаючи через суспільно небезпечне діяння, розумову відсталість, не пов'язану з психічними захворюваннями, не міг повною мірою усвідомлювати свої дії. Такі обставини регулює КПК України, зокрема, ст. 485, яка має значення встановлення не лише віку та стану здоров'я неповнолітнього, а й рівня його соціально-психологічного розвитку та ставлення до вчинення.

Крім того, серед факторів, які сприяють вчиненню злочинів неповнолітніми, – недостатній батьківський контроль, вживання алкоголю, наркотиків, соціально-економічні проблеми в родині. Тому законодавець закріпив додаткові гарантії захисту прав дітей у кримінальному процесі, зокрема доброзичливе до середовища дитини.

Отже, кримінальні провадження щодо неповнолітніх передбачають особливий підхід до захисту їхніх прав, врахування індивідуальних і вікових особливостей, що потребують комплексних досліджень у сфері правосуддя для дітей.

Проблеми осудності неповнолітніх.

У процесі розвитку вітчизняного кримінального законодавства ніколи не було визначено окремих критеріїв осудності для неповнолітніх, які вчинили суспільно небезпечні діяння. Неповнолітні (як і дорослі) можуть бути визнані неосудними тільки у випадках, коли в них є психічні захворювання, що позбавляють їх можливості усвідомлювати власні дії або керувати ними.

Останнім часом спостерігається зростання кількості неповнолітніх із розумовою відсталістю, яка не пов'язана з психічними захворюваннями. Дослідження показують, що близько 60% дітей вже на момент вступу до школи мають певні психічні чи соматичні порушення.

Серед них є діти з психоневрологічними захворюваннями, порушеннями нервової системи та органів чуття, а також із затримкою психічного розвитку, яка спостерігається у 10% першокласників.

У практиці часто трапляються випадки, коли неповнолітні, які вчиняють суспільно небезпечні діяння, через розумову відсталість не можуть повністю усвідомлювати свої дії або керувати ними. Однак у Кримінально-процесуальному кодексі України не визначено правових наслідків для таких неповнолітніх, які мають розумову відсталість без психічного захворювання. З цієї точки зору, правова природа поняття «розумова відсталість, не пов'язана з психічними захворюваннями» потребує детальнішого аналізу.

Розумову відсталість може спричиняти низка чинників:

- 1) генетичні та конституціональні фактори – затримка розвитку, яка часто супроводжується фізичним відставанням;
- 2) деприваційні фактори – брак уваги й турботи від батьків, сенсорна ізоляція (наприклад, через порушення зору або слуху);
- 3) біологічні фактори – тяжкі хронічні захворювання;
- 4) соціально-педагогічна занедбаність – недостатній когнітивний розвиток унаслідок виховання в умовах бездоглядності.

У літературі відсутнє єдине тлумачення поняття «розумова відсталість», проте можна стверджувати, що воно включає значне відставання у психічному розвитку від норми. Це виражається в обмеженості знань, незрілості мислення та домінуванні ігрових інтересів.

Якщо неповнолітній не може усвідомлювати свої дії через розумову відсталість, не пов'язану з психічними захворюваннями, ми не можемо говорити про повну осудність. У такому випадку відсутній юридичний критерій осудності. Проте його також не можна визнати повністю

неосудним, оскільки відсутній медичний критерій – немає психічного захворювання. Застосування поняття обмеженої осудності в такому разі теж не є коректним, оскільки немає юридичної ознаки осудності.

На відміну від чинного Кримінального кодексу України, у Кримінальному кодексі РФ передбачено, що неповнолітні з затримкою психічного розвитку, не пов'язаною з психічним розладом, можуть не підлягати кримінальній відповідальності, якщо вони не здатні повною мірою усвідомлювати свої дії. В українському кримінальному праві також бракує визначеності щодо статусу неповнолітніх із розумовою відсталістю, не пов'язаною з психічними хворобами.

Для вирішення цієї проблеми доцільно внести в КК України нову статтю, яка б визначала, що неповнолітні, які мають відставання у психічному розвитку, не підлягають кримінальній відповідальності, якщо вони не здатні критично ставитися до своїх дій. Це дозволить враховувати індивідуальні психофізіологічні особливості неповнолітніх і забезпечувати дотримання їхніх прав у кримінальному процесі.

Таким чином, удосконалення кримінального законодавства, яке стосується кримінальної відповідальності неповнолітніх, має враховувати вікові, соціально-психологічні та психофізичні особливості, що сприятиме більш ефективному застосуванню інституту кримінальної відповідальності та захисту прав неповнолітніх.

РОЗДІЛ 3

ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ В УКРАЇНІ ТА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ

3.1. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в зарубіжних країнах

Сучасне національне кримінальне законодавство має взаємозв'язок як між власними елементами, так і з елементами іноземних кримінально-правових систем. Доктрина кримінального права України розвивається з огляду на досвід зарубіжної практики, враховуючи як вдалі, так і помилкові рішення у сфері кримінальної політики та законодавства інших держав.

Ефективний розвиток законодавства будь-якої країни неможливий без врахування зарубіжного досвіду, який допомагає вдосконалювати норми щодо кримінальної відповідальності неповнолітніх. Компаративні дослідження зарубіжних кримінальних систем, особливо європейських, мають велике значення для України, адже вони сприяють удосконаленню національного законодавства. Важливим є досвід країн Західної Європи (наприклад, Франція, Англія, Німеччина), Центральної та Східної Європи (Польща, Латвія, Литва) і деяких країн СНД (Грузія, Казахстан).

Історично особливе правове ставлення до неповнолітніх у сфері кримінального права розвивалося повільно. Система правових норм щодо кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх сформувалася в розвинутих країнах лише наприкінці XIX – початку XX століття. Перший спеціалізований суд для неповнолітніх було створено у США в 1899 році, а першим міжнародним документом, який захищав права дітей, стала Декларація Ліги Націй 1924 року.

Сучасна концепція кримінальної відповідальності неповнолітніх у різних країнах будується на принципах виховного впливу з урахуванням вікових особливостей розвитку. Станом на сьогодні в багатьох країнах Європи створено окремі правові норми, що регулюють відповідальність неповнолітніх. Наприклад, у Франції вік кримінальної відповідальності встановлено на рівні 13 років, а застосування покарань відбувається відповідно до окремого законодавчого акта – Ордонансу 1945 року. Залежно від вікових груп, застосовуються різні форми відповідальності та види покарань для неповнолітніх до 13 років, 13–16 років та 16–18 років, що забезпечує індивідуальний підхід до кожної категорії.

Вивчення міжнародного досвіду, а також поступова інтеграція положень, спрямованих на захист неповнолітніх у кримінально-правову систему України, сприятимуть як захисту прав молоді, так і підвищенню ефективності кримінальної юстиції для неповнолітніх.

У Німеччині питання кримінальної відповідальності неповнолітніх регулюється Законом "Про суд для неповнолітніх" (1953 р.) та Законом про правосуддя щодо неповнолітніх (в редакції 1974 р.). У Швеції діють Закон про соціальну службу (1980 р.) і Закон про опіку над молоддю (1990 р.). В Англії, яка представляє англосаксонську правову систему (в Уельсі діє англійське право, у Північній Ірландії є певні особливості, а в Шотландії – повністю самостійна правова система), існує багато актів з цього питання, зокрема, Закони про дітей (1933 р., 1963 р., 1969 р.), Закон про повноваження кримінальних судів (1973 р.), Закон про магістратські суди (1980 р.) і закони про кримінальну юстицію (1982, 1988, 1991 рр.). Відомий український науковець М.І. Хавронюк звертає увагу на те, що в багатьох європейських країнах питання кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх регулюються спеціальними законами, «тому в кримінальних кодексах про це майже не згадується». Такий підхід діє в Австрії, Сан-Марино, Іспанії, Данії, Франції та

Німеччині. В Україні ці питання регулюються виключно нормами Кримінального кодексу.

У більшості країн кримінальна відповідальність неповнолітніх поширюється на осіб до 18 років, що також характерно для пострадянських країн (Азербайджан, Казахстан, Вірменія, Грузія) та деяких країн Центральної і Східної Європи (Польща, Болгарія, Естонія, Латвія). У деяких країнах спеціальні положення можуть застосовуватися і до осіб старших за 18 років. Наприклад, в Англії неповнолітні поділяються на дітей (до 14 років) і підлітків (від 14 до 17 років). У Німеччині неповнолітні поділяються на три групи: від 14 до 16 років, від 16 до 18 років, а також від 18 до 21 року, які вважаються молодими дорослими. Закон «Про суди для молоді» Німеччини застосовується до неповнолітніх віком від 14 до 18 років, але може поширюватися й на осіб від 18 до 21 року, якщо їхній моральний та інтелектуальний розвиток відповідає групі 14-18 років та якщо правопорушення є типовим для цієї вікової групи.

Кримінальний кодекс Швейцарії 1937 р. поділяє неповнолітніх на:

- 1) дітей (від 7 до 15 років), до яких застосовуються виховні заходи (наприклад, догана чи шкільний арешт до 6 днів) або поміщення у підходящу родину;
- 2) підлітків (від 15 до 18 років), до яких окрім виховних заходів можуть застосовуватися утримання під вартою до 14 діб, штраф або утримання у виховному закладі до 2 років, а також ув'язнення до року (умовно або з відстрочкою виконання). Для молоді (від 18 до 25 років) у Швейцарії діє «молодіжне кримінальне право».

Італійське законодавство встановлює, що дитина віком до 14 років не може бути притягнута до кримінальної відповідальності, але щодо неї можуть бути застосовані виховні заходи, такі як направлення до спеціального навчального закладу. КК Італії передбачає особливий

підхід до осіб віком від 14 до 18 років, що включає зменшення строку покарання.

У Нідерландах кримінальна відповідальність застосовується до неповнолітніх віком від 12 до 18 років, але може поширюватися й на осіб від 18 до 21 року, якщо суд вважатиме це доцільним, враховуючи тяжкість злочину і обставини. У Литві норми глави XI КК щодо кримінальної відповідальності неповнолітніх можуть застосовуватися до осіб від 18 до 21 року, якщо суд визнає, що рівень їхньої соціальної зрілості відповідає неповнолітньому. КК Польщі 1997 р. вважає молоддю осіб, які на момент вчинення злочину не досягли 21 року.

У США питання кримінальної відповідальності неповнолітніх регулюються Законом про попередження делінквентності неповнолітніх 1972 року, а також федеральними нормами, що містяться у ч. IV «Виправлення неповнолітніх правопорушників». Поширена практика відновлювального правосуддя, яка включає: відшкодування заподіяної шкоди, примирні процедури та інші заходи, що сприяють соціальній реабілітації неповнолітніх. До неповнолітніх можуть бути застосовані: пробація, «шокове» ув'язнення (військові табори), реституція, домашній арешт, громадські роботи, різноманітні програми перевиховання, екологічні та туристичні програми, а також програми для осіб зі спеціальними потребами.

Як відомо, Кримінальний кодекс України зберігає традиційний підхід радянського законодавства до цього питання. Проте запозичення відповідних положень кримінального права інших держав може бути доцільним, враховуючи незначні відмінності у психологічних та моральних особливостях осіб як до, так і після досягнення 18 років. Тому є обґрунтованою пропозиція передбачити в Кримінальному кодексі України норму, яка дозволяла б застосування положень розділу XV Загальної частини і до осіб віком від 18 до 21 року, якщо суд, на підставі висновків психологічної експертизи щодо особливостей психіки

та соціально-морального розвитку особи, дійде висновку про доцільність застосування до неї норм, що стосуються відповідальності та покарання неповнолітніх.

Отже, узагальнюючи викладене, можна зробити два ключових висновки: по-перше, заходи кримінально-правового характеру, застосовувані до неповнолітніх у зарубіжній практиці, ґрунтуються на збалансованому поєднанні широкого спектра виховних заходів, допомоги у вихованні, примусових заходів, включаючи пробацію та позбавлення волі. Навіть у системах права, заснованих на законах шаріату, передбачено, що заходи щодо неповнолітніх, які вчинили злочин, повинні носити виключно виховний та виправний характер (тазір). По-друге, спеціальний правовий режим кримінальної відповідальності та покарання стосується не лише різних вікових категорій неповнолітніх, а й поширюється на молодь.

3.2. Особливості звільнення від кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні та зарубіжних країнах.

Злочинність серед неповнолітніх залишається актуальною проблемою вже протягом кількох століть, і сьогодні вона є однією з основних загроз для багатьох країн Європи. Рівень злочинності неповнолітніх стабільно зростає. Порушення підлітками норм кримінального права свідчить про значні недоліки у їх вихованні. Часто розвиток неповнолітніх відбувається в умовах економічної, соціальної та побутової нестабільності. Негативно на поведінку підлітків також впливає відсутність чіткої системи соціалізації, яка могла б допомогти їм інтегруватися в суспільне життя. Вагомими чинниками, що підштовхують до скоєння злочинів, є нестабільність системи цінностей, соціальна нерівність і загальна дестабілізація суспільства. Саме тому

злочинність серед молоді перебуває під пильною увагою громадськості, правоохоронних органів і є предметом численних наукових досліджень.

За суворістю, кримінальна відповідальність посідає найвищу позицію серед інших видів юридичної відповідальності, що застосовуються до осіб, які вчинили злочини. У випадках нетяжких злочинів та злочинів середньої тяжкості часто є сенс вирішити конфлікт без застосування покарання, при цьому обов'язково враховуючи права та інтереси потерпілої сторони. Особливість кримінальної політики полягає в тому, що світовий досвід засвідчив: тільки посиленням покарань не можна досягти значного зниження злочинності та забезпечити ефективне розкриття злочинів.

Кримінальний кодекс України передбачає можливість звільнення від кримінальної відповідальності для певних категорій злочинців, зокрема й для неповнолітніх. Ураховуючи соціально-психологічні особливості підлітків, які вчинили злочини у віці до 18 років, а також якщо злочин не є значною загрозою для суспільства, виправлення винного можливе без застосування кримінального покарання. Це відповідає загальній тенденції розвитку кримінального законодавства в напрямку пом'якшення відповідальності за вперше вчинені злочини малої та середньої тяжкості, а також є проявом гуманізму, індивідуалізації відповідальності, економії кримінальної репресії та надання особі можливості для виправлення.

Привілейоване становище осіб, які вчинили злочини у віці до 18 років, значною мірою визначено міжнародними актами, що проголошують гуманістичний принцип: «Людство повинно надати дітям усе найкраще, що воно має». Указом Президента України від 8 квітня 2008 р. затверджено Концепцію реформування кримінальної юстиції України, що спрямована на гуманізацію законодавства, удосконалення кримінальних процесуальних норм і суміжного законодавства з

урахуванням світового досвіду, а також на реорганізацію системи кримінальної юстиції відповідно до реформованого законодавства.

Звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності — це одна з позитивних сторін чинного Кримінального кодексу України. Воно відображає узгодженість його положень із загальнолюдськими цінностями та міжнародно-правовими стандартами, включаючи вимоги Ради Європи та ОБСЄ щодо захисту прав людини. Це свідчить про відданість проголошеним Конституцією України гарантіям прав і свобод людини. Суть звільнення полягає у відмові держави від накладення на особу, що вчинила злочин, особистих, майнових та інших обмежень, передбачених законом як покарання, за умови правомірної поведінки після злочину.

Пункт 1 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 23 грудня 2005 р. № 12 визначає звільнення від кримінальної відповідальності як відмову держави від застосування до особи, що вчинила злочин, обмежень певних прав і свобод шляхом закриття кримінальної справи в порядку, передбаченому Кримінальним кодексом і Кримінально-процесуальним кодексом України. Закриття кримінальної справи зі звільненням від кримінальної відповідальності можливе лише за наявності передбачених законом підстав, перелік яких визначено у ч. 1 ст. 44 КК України.

Питання звільнення від кримінальної відповідальності є дискусійним у юридичній літературі. Так, С.Г. Келіна визначає його як відмову держави від негативної оцінки дій особи, яка вчинила злочин, у передбачених законом випадках. Ю.В. Баулін розглядає звільнення як відмову держави від застосування до особи обмежень її певних прав і свобод. В.В. Скибицький трактує це як усунення відповідальності особи, якщо завдання кримінального законодавства можуть бути досягнуті без примусу. Інші науковці, такі як А.В. Савченко, В.В. Кузнецов, О.Ф. Штанько, також зазначають, що звільнення від відповідальності

можливе для осіб, які не становлять значної суспільної небезпеки і можуть виправитися без примусу з боку держави.

Таким чином, звільнення від кримінальної відповідальності можна визначити як відмову держави, представленої органами, що здійснюють боротьбу зі злочинністю, від засудження особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, і від застосування до неї передбачених кримінальним законодавством примусових заходів кримінального характеру (покарання). Така відмова виявляється у рішенні суду про закриття кримінального провадження, що фактично припиняє кримінально-правові відносини.

Загальним правилом є те, що будь-яка особа, яка вчинила злочин, має нести кримінальну відповідальність та бути піддана покаранню. Однак Верховний Суд України орієнтує суди на розгляд можливості застосування до неповнолітніх примусових заходів виховного характеру замість кримінального покарання у кожному випадку, коли вирішується питання про відповідальність за злочин відповідного ступеня тяжкості.

Звільнення від кримінальної відповідальності допускається лише тоді, коли цілі Кримінального кодексу можна досягти без застосування найсуворіших кримінально-правових заходів.

Розділ XV Кримінального кодексу передбачає два види звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності:

- 1) звільнення від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру (ст. 97);
- 2) звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності (ст. 106).
- 3) неповнолітній може бути звільнений від кримінальної відповідальності на підставі загальних положень, передбачених Кримінальним кодексом, а також на підставі актів амністії чи помилування.

Застосування більшості норм Кримінального кодексу щодо звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності не має суттєвих особливостей. Так, звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям (ст. 45), у зв'язку з примиренням з потерпілим (ст. 46), у зв'язку з передачею особи на поруки (ст. 47), а також у зв'язку із зміною обстановки (ст. 48) застосовується до неповнолітніх на таких самих умовах, як і до повнолітніх осіб. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності притягнення до кримінальної відповідальності (ст. 49) щодо осіб, які вчинили злочин у віці до 18 років, застосовується з урахуванням скорочених строків давності, визначених ч. 2 ст. 106.

Звільнення від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру (ст. 97 КК України)

Стаття 97 Кримінального кодексу України передбачає застосування примусових заходів виховного характеру до двох категорій осіб:

Неповнолітні, які вчинили злочин (ч. 1 ст. 97). Йдеться про осіб віком від 14 до 18 років, які вчинили злочин. Звільнення застосовується до неповнолітніх, які на момент рішення суду ще не досягли 18 років. Це звільнення належить до компетенції суду і є правом, а не обов'язком суду. Примусові заходи виховного характеру, які застосовуються до таких осіб, не є кримінальним покаранням, але мають на меті виправлення неповнолітнього та виступають альтернативою кримінальному покаранню. Звільнення можливе за одночасного дотримання трьох умов:

- 1) неповнолітній вчинив злочин вперше;
- 2) злочин є невеликої тяжкості або необережним злочином середньої тяжкості;
- 3) виправлення неповнолітнього можливе без застосування покарання.

Особи, які до досягнення віку кримінальної відповідальності вчинили суспільно небезпечне діяння (ч. 2 ст. 97 КК України). Це стосується осіб у віці від 11 років, які вчинили діяння, що підпадає під ознаки злочину, передбаченого Особливою частиною КК України.

Новелою Кримінального кодексу 2001 року є положення про те, що неповнолітній, до якого застосовано примусові заходи виховного характеру, у разі ухилення від них може бути притягнутий до кримінальної відповідальності після скасування цих заходів (ч. 3 ст. 97 КК).

Примусові заходи виховного характеру, які може застосувати суд (ч. 2 ст. 105 КК України):

Застереження – оголошення судом у вирокі осуду (засудження) поведінки неповнолітнього та попередження про недопущення подібних дій у майбутньому.

Обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до поведінки. Умови та тривалість визначаються судом (ч. 3 ст. 105), враховуючи необхідність виправлення до досягнення 18 років. Відповідно до п. 6 Постанови Пленуму ВСУ, це може включати:

- 1) обмеження перебування поза домівкою у певний час доби;
- 2) заборону відвідування певних місць, зміни місця проживання, навчання чи роботи без згоди наглядового органу;
- 3) обов'язок продовжити навчання або пройти курс лікування.

Передача неповнолітнього під нагляд батьків або осіб, які їх замінюють, педагогічного чи трудового колективу за їхньою згодою або окремих громадян на їх прохання. Цей захід передбачає покладення на відповідальних осіб обов'язків контролювати та впливати на виховання неповнолітнього.

Передача під нагляд окремих громадян – покладає на них обов'язок виховання та контролю за поведінкою піднаглядного. Такі громадяни

мають бути особами з позитивним педагогічним досвідом або суспільно корисною діяльністю.

Передача під нагляд педагогічного чи трудового колективу – передбачає виховний вплив і контроль за поведінкою неповнолітнього. Колектив бере на себе відповідальність за поведінку особи, з якою вони знайомі через навчання чи роботу.

Покладення на неповнолітнього обов'язку відшкодувати майнові збитки. Застосовується до осіб від 15 років, які мають власні кошти або доходи.

Направлення до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків. Це може бути загальноосвітня школа соціальної реабілітації або професійне училище соціальної реабілітації, що мають напівзакритий характер і є найсуворішим заходом виховного характеру. Відповідно до п. 9 Постанови ВСУ, до таких закладів направляють неповнолітніх, які вийшли з-під контролю батьків або опікунів, не піддаються виховному впливу й не можуть бути виправлені іншими заходами. Звільнення від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру (ст. 97 КК України) передбачає можливість одночасного застосування до неповнолітнього кількох заходів виховного характеру, передбачених ч. 2 ст. 105, якщо вони не суперечать один одному.

Можливі наслідки звільнення від кримінальної відповідальності неповнолітнього за ст. 97:

Позитивний наслідок: виникає, коли неповнолітній належно сприймає виховні заходи, виконує обмеження та обов'язки. У такому випадку після реалізації заходу разового характеру (застереження, відшкодування збитків) або після завершення тривалого виховного заходу (обмеження дозвілля, перебування у спеціальній навчально-виховній установі) звільнення стає остаточним і не передбачає притягнення до відповідальності за раніше скоєний злочин.

Негативний наслідок: якщо неповнолітній ухиляється від виконання заходів, призначених судом, це веде до скасування заходів виховного характеру та притягнення до кримінальної відповідальності (ч. 3 ст. 97).

Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності (ст. 106) для осіб, які вчинили злочини у віці до 18 років, здійснюється за загальними правилами, визначеними у ст. 49, із деякими особливостями:

Скорочені строки давності (ч. 2 ст. 106): для злочинів невеликої тяжкості — 2 роки, середньої тяжкості — 5 років, тяжких злочинів — 7 років, особливо тяжких — 10 років.

Довічне позбавлення волі не може застосовуватись до осіб, які вчинили злочин у віці до 18 років, отже, суд не розглядає можливість заміни цього покарання на позбавлення волі на певний строк (ч. 2 ст. 64, ч. 4 ст. 49).

Таким чином, звільнення неповнолітніх від кримінального покарання і його відбуття демонструє привілейований правовий статус неповнолітніх злочинців в українському кримінальному законодавстві. Проте, незважаючи на потенціал стимулюючих заходів для виправлення неповнолітніх, формування у них законослухняної поведінки не завжди використовується на повну потужність. Сучасна кримінально-правова система повинна заохочувати корисну соціальну поведінку та самовиправлення неповнолітніх.

Погляд на іноземний досвід: звернення до іноземного законодавства сприяє інтеграції української правової системи в міжнародний правовий простір, враховуючи важливість міжнародного обміну досвідом і порівняльного аналізу. Як зазначив Рене Давід: «Світ став єдиним. Ми не можемо відгородитися від людей, які живуть в інших державах... Необхідна міжнародна взаємодія» [1, с. 6]. Дослідження зарубіжного досвіду дозволяє зрозуміти ключові тенденції, цінності та перспективи вдосконалення національного права.

У багатьох країнах, таких як Німеччина, Швеція, Іспанія, Італія, Франція, Данія, прийняті спеціальні закони про правосуддя у справах неповнолітніх. Це свідчить про окрему правову увагу до цієї категорії населення, яка поступово виокремлюється у самостійну підсистему кримінального права.

У Франції, наприклад, правовий режим відповідальності неповнолітніх регулюється Ордонансом, який передбачає три вікові групи:

Особи до 13 років: їхня кримінальна відповідальність виключена, однак суддя може призначити захисні, допоміжні та виховні заходи, включно з передачею під нагляд батьків або до виховної установи.

Особи від 13 до 16 років: презумпція кримінальної невідповідальності діє, але можливі винятки, коли за обставин справи та з огляду на особистість правопорушника може бути призначене покарання.

У практиці, поряд із покараннями, широко застосовуються виховні заходи для осіб, яким виповнилося 13 років, зокрема: сувора догана та передача під нагляд батькам; ізоляція від сім'ї з передачею довірених особі, яка займатиметься вихованням; направлення до інтернату або психіатричного лікувального закладу (за необхідності); передача до Управління суспільної підтримки до досягнення повноліття.

Третю групу становлять особи віком 16-18 років, стосовно яких суд може прийняти одне з наступних рішень при вчиненні суспільно небезпечного діяння: звільнити від кримінальної відповідальності на підставі презумпції кримінальної невідповідальності та призначити виховний захід; притягнути до кримінальної відповідальності зі скороченням покарання; або ж притягнути до відповідальності на загальних підставах.

У Франції (ст. 8 Ордонансу 1945 р.) суддя у справах неповнолітніх використовує всі доступні заходи для з'ясування обставин та отримання

відомостей про особу неповнолітнього, зокрема щодо його матеріальної та моральної ситуації в сім'ї, характеру та попередньої поведінки. Суддя може обмежитися вказівками, що не є покараннями, або призначити такі заходи, як передача під нагляд батьків чи опікунів, направлення до виховної або медичної установи, інтернату для правопорушників, або ж поміщення під судовий нагляд на строк до п'яти років. У будь-якому випадку можливе встановлення обмеження свободи до досягнення 20 років, а також електронний нагляд.

До неповнолітніх 13–16 років трибунал у справах неповнолітніх може застосовувати такі заходи: передача під нагляд, направлення до навчальних закладів або виховних установ. Неповнолітні старше 13 років можуть бути засуджені до покарання, якщо цього вимагають обставини.

У Німеччині відповідно до Закону «Про суд для неповнолітніх» від 4 серпня 1953 р. із поправками 1974 р. застосовуються виховні, примусові заходи та позбавлення волі. Існує три категорії неповнолітніх: 14-16 років (*jugendliche*), 16-18 років (*heranwachsende*), 18-21 рік (*erwachsene*), до яких можуть застосовуватися різноманітні виховні заходи: вказівки про місце проживання, навчання, обмеження дозвілля та ін.

Примусові заходи включають: попередження, покладення обов'язків (наприклад, компенсація шкоди, суспільно корисні роботи) та юнацький арешт, який виконує «шокову» функцію без значної шкоди.

Дослідження зарубіжного досвіду демонструє пріоритетність виховних заходів у боротьбі з неповнолітньою злочинністю і може бути корисним для адаптації підходів до українського кримінального законодавства.

Підсумовуючи, зазначимо останніми роками в суспільному підході до суспільно небезпечної поведінки неповнолітніх виокремлюється пріоритет превентивних, виховних і профілактичних заходів, як-от

соціальна терапія та соціальні тренінги (Німеччина, Греція). Домінує примусово-виховний вплив із компенсаційним характером, орієнтований не лише на правопорушника, а й на потерпілого (Німеччина, США), що замінює каральний підхід щодо осіб, які не досягли повноліття.

Європейське законодавство визнає неповнолітнього специфічним суб'єктом кримінального права. До нього можуть застосовуватися як загальні норми кримінального закону (деякі пострадянські країни, Греція, Словаччина), так і спеціальні закони про відповідальність неповнолітніх (Німеччина, Франція). Загальною тенденцією є пом'якшення покарання через вікові особливості злочинця, заміна кримінальних санкцій на виховно-попереджувальні заходи або встановлення випробувального строку.

Основна мета кримінальної відповідальності неповнолітніх — їх виправлення, реабілітація та повернення до здорового соціального середовища, оскільки дитина зазвичай є не носієм злочинних якостей, а жертвою соціального середовища.

Запроваджуючи європейський досвід, пропонується розширити застосування норм розділу XV КК до осіб віком 18–21 рік в Україні. Це може базуватися на об'єктивних критеріях (ступінь тяжкості злочину згідно зі ст. 12 КК України) або суб'єктивних (рівень особистісного розвитку в цій віковій категорії).

На практиці, застосовуючи кримінальну відповідальність і покарання для неповнолітніх, потрібно надавати пріоритет примусовим виховним заходам перед кримінальним покаранням. При призначенні покарання слід скорочувати випадки позбавлення волі для неповнолітніх, зважаючи на міжнародні норми та низьку ефективність такого покарання. Водночас доцільно розвивати інститут виховних заходів для соціальної реабілітації підлітків, розширюючи перелік таких заходів.

ВИСНОВКИ

В ході дослідження нами було зроблено низку висновків, що розкривають як теоретичні, так і практичні аспекти механізму кримінальної відповідальності неповнолітніх. Результати роботи показали важливість вдосконалення системи кримінальної відповідальності неповнолітніх для забезпечення справедливості, гуманізації правової системи та інтеграції міжнародних стандартів у національне законодавство.

Інститут кримінальної відповідальності неповнолітніх є невід'ємною складовою правової системи будь-якої держави, його виникнення та розвиток свідчать про поступову гуманізацію кримінального права. Поняття кримінальної відповідальності неповнолітніх, хоча й ґрунтується на загальних принципах кримінального права, має свої специфічні риси, пов'язані з віковими, соціальними та психологічними особливостями цієї категорії осіб. У межах цього інституту кримінальна відповідальність розглядається не лише як засіб покарання, але й як спосіб виховання, корекції поведінки та реінтеграції неповнолітнього у суспільство.

Історія розвитку цього інституту свідчить про значну еволюцію підходів до неповнолітніх правопорушників. На ранніх етапах кримінального права до них застосовувалися ті самі заходи, що й до дорослих, проте з часом суспільство усвідомило необхідність окремого регулювання цієї сфери. У більшості країн світу, включно з Україною, сформувалася тенденція до створення окремих ювенальних систем правосуддя, які мають забезпечувати баланс між репресивною та превентивною функцією кримінального права.

Вивчення значення соціально-психологічного та вікового розвитку неповнолітніх для кримінальної відповідальності продемонструвало важливість врахування їхньої незрілості, недостатнього життєвого

досвіду та підвищеної сприйнятливості до впливу оточення. У цьому контексті важливу роль відіграє юридична природа осудності, яка для неповнолітніх має бути визначена з урахуванням їх психофізичних особливостей. Для неповнолітніх характерні такі риси, як емоційна нестабільність, схильність до імпульсивної поведінки, недостатність контролю над своїми діями та підвищений рівень навіюваності. Це створює об'єктивні передумови для індивідуального підходу до встановлення їхньої здатності нести кримінальну відповідальність.

Однією з головних проблем у цьому контексті є визначення осудності неповнолітніх, яка має оцінюватися не лише з юридичної, але й з медико-психологічної точки зору. Застосування експертної оцінки дозволяє врахувати рівень інтелектуального, емоційного та соціального розвитку правопорушника, а також визначити вплив зовнішніх факторів, таких як сімейне оточення, освіта, життєві умови тощо.

Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні включають низку аспектів, що регулюються як загальними нормами Кримінального кодексу, так і спеціальними положеннями, спрямованими на захист прав цієї категорії осіб. Основними принципами є зменшення мінімального строку покарання, пом'якшення відповідальності, можливість застосування виховних заходів і звільнення від відповідальності за певних умов. У той же час українська практика вимагає подальшого вдосконалення, зокрема у сфері реалізації альтернативних до позбавлення волі заходів, таких як пробація, соціальна реабілітація, залучення до громадських робіт. Це пов'язано з необхідністю гуманізації підходів до роботи з неповнолітніми правопорушниками, що набуло поширення у країнах Європи та США. Такий підхід дозволяє максимально ефективно працювати з підлітками, мінімізуючи ризики рецидиву та забезпечуючи їм можливість виправитися в безпечних умовах. Зокрема, соціальна терапія, соціальні тренінги та інші методи виховної роботи (Німеччина, Греція) спрямовані

на корекцію поведінки молодих правопорушників, а також допомагають налагодити їхнє соціальне життя в громаді.

Серед країн, де подібні методи набули великої популярності, варто відзначити Німеччину та США. У цих країнах домінує підхід, що поєднує примусово-виховний вплив із компенсаційними заходами, орієнтованими не лише на самого правопорушника, а й на постраждалого. Такий метод, що передбачає обов'язкову участь підлітка у відшкодуванні завданої шкоди, має низку переваг, оскільки відшкодування стає не просто обов'язком, а елементом виховання і перевиховання молодшої людини. Це значно підвищує рівень соціальної відповідальності підлітка, допомагає зрозуміти наслідки своїх дій та їхній вплив на оточуючих, а також розвиває емпатію та навички відповідального ставлення до соціального середовища.

Європейське законодавство в цілому визнає неповнолітнього специфічним суб'єктом кримінального права, що передбачає особливий підхід до його відповідальності. Так, законодавства окремих пострадянських країн, Греції та Словаччини дозволяють застосування загальних норм кримінального закону до неповнолітніх, хоча й із певними обмеженнями. Водночас у Німеччині та Франції існують спеціальні закони про кримінальну відповідальність неповнолітніх, які регламентують порядок судочинства у справах підлітків та застосування до них різних виховних заходів. Це забезпечує більш гнучкий та індивідуалізований підхід до кожного конкретного випадку, а також сприяє розвитку та реалізації виховних заходів, здатних впливати на підлітків без необхідності застосування жорстких покарань.

Загальною тенденцією в європейських країнах є пом'якшення покарання для неповнолітніх правопорушників, що враховує їхні вікові та психологічні особливості. До таких підлітків дедалі частіше застосовують виховно-попереджувальні заходи замість покарань або ж надають їм випробувальний строк, що дозволяє уникнути серйозних

обмежень у правах, зокрема позбавлення волі. Цей підхід базується на розумінні того, що значна частина неповнолітніх правопорушників здійснює злочини не через злочинні схильності, а під впливом несприятливих соціальних обставин, нестачі уваги та підтримки. Таким чином, неповнолітні швидше є жертвами певних умов, ніж свідомими носіями злочинних якостей. І цей фактор повинен впливати на обрання підходів до виправлення їхньої поведінки.

Основною метою кримінальної відповідальності неповнолітніх у сучасних європейських країнах є їх виправлення, реабілітація та повернення до нормального соціального середовища. Ідея полягає у формуванні умов, за яких дитина зможе виправити свою поведінку без глибокого відчуження від суспільства, що має особливе значення для її психосоціального розвитку. Гуманістичний підхід передбачає активну роботу з підлітком, спрямовану на його соціальну адаптацію, оскільки без цього його повернення до соціально прийнятної поведінки стає малоімовірним.

Враховуючи позитивний досвід європейських країн, доцільно розширити дію норм розділу XV Кримінального кодексу України на осіб віком 18–21 рік. Це відповідає сучасним дослідженням у сфері психології розвитку, які свідчать, що повноцінне завершення формування особистості відбувається ближче до 21–23 років. Тому молоді люди у віці 18–21 року мають подібні психологічні особливості з неповнолітніми, і до них може бути застосовано більш м'які заходи, орієнтовані на соціалізацію, а не покарання. Критерії застосування такого підходу можуть бути об'єктивними, наприклад, врахування ступеня тяжкості злочину, визначеного ст. 12 КК України, а також суб'єктивними, що передбачає оцінку рівня особистісного розвитку особи у цій віковій категорії.

На практиці застосування кримінальної відповідальності до неповнолітніх в Україні потребує акцентування на пріоритеті

примусових виховних заходів над покараннями. Примусові заходи виховного характеру, такі як нагляд, обмеження дозвілля, направлення на соціальні тренінги чи курси, демонструють високу ефективність у формуванні навичок відповідальної поведінки у неповнолітніх. Натомість застосування позбавлення волі має низьку ефективність з точки зору профілактики рецидивів, оскільки в умовах ізоляції підлітки частіше потрапляють під вплив більш досвідчених злочинців, що посилює їхню антисоціальну поведінку.

З урахуванням міжнародних стандартів та рекомендацій, національне законодавство слід удосконалювати шляхом обмеження застосування позбавлення волі до неповнолітніх правопорушників, використовуючи замість цього виховні заходи, що спрямовані на реабілітацію та соціальну адаптацію. Необхідність подальшого розвитку інституту виховних заходів полягає в тому, щоб ці заходи були не лише каральними, але й здатними надати підтримку підліткам у складних соціальних ситуаціях. До таких заходів можуть входити як індивідуальні консультації з психологами та соціальними працівниками, так і участь у соціальних проектах, що спрямовані на підвищення рівня соціальної відповідальності та розвитку навичок взаємодії у суспільстві.

Таким чином, впровадження сучасних європейських практик у сферу роботи з неповнолітніми правопорушниками в Україні дозволить не лише зменшити рівень злочинності серед підлітків, але й сприятиме їхньому вихованню, розвитку та адаптації в суспільстві. Виховний аспект має стати основою кримінальної відповідальності неповнолітніх, а заходи, що використовуються, мають стимулювати підлітка до правомірної поведінки, допомагати йому знайти своє місце в соціумі та налагодити продуктивні соціальні зв'язки.

Таким чином, система кримінальної відповідальності неповнолітніх повинна орієнтуватися на пріоритет виховання, соціалізації та захисту прав дитини. Україна має адаптувати найкращі

міжнародні практики, вдосконалюючи власну нормативно-правову базу та створюючи ефективні механізми для реалізації цих підходів. Важливим є посилення співпраці між судовими органами, правоохоронними структурами, психологами, педагогами та соціальними службами, що дозволить забезпечити комплексний підхід до вирішення цієї проблеми.

Загальний висновок полягає в тому, що гуманізація кримінальної відповідальності неповнолітніх є необхідною умовою для формування правової держави та забезпечення повноцінної соціалізації молоді, яка скоїла правопорушення. Система повинна враховувати як інтереси суспільства, так і права самої дитини, забезпечуючи можливість для виправлення та адаптації до життя у громаді.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 11.09.24)
2. Загальна декларація прав людини: Генеральна Асамблея ООН від 10.12.1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 12.07.24)
3. Декларація прав дитини: Генеральна Асамблея ООН від 20.10.1959 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384#Text (дата звернення: 04.09.24)
4. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: ООН від 16.12.1966 р. (Міжнародний пакт ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР №2148-VIII (2148-08) від 19.10.73). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 14.08.24)
5. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права: ООН від 16.12.1966 р. (Міжнародний пакт ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР №2148-VIII (2148-08) від 19.10.73). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text (дата звернення: 19.08.24)
6. Конвенція про права дитини: ООН 20.11.1989 р. (Редакція зі змінами, схваленими резолюцією 50/155 Генеральної Асамблеї ООН від 21 грудня 1995 року). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 19.09.24)
7. Європейська конвенція про правовий статус дітей, народжених поза шлюбом: Рада Європи від 15.10.1975 р. (Конвенцію ратифіковано Законом № 862-VI (862-17) від 14.01.2009). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_568 (дата звернення: 04.08.24)

8. Малишко О.В. Кримінальна відповідальність неповнолітніх за міжнародними стандартами. *Актуальні проблеми кримінального права*. 2020. № 6. С. 49-56.
9. Петренко Т.М. Вікові особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх за законодавством України. *Право і суспільство*. 2019. № 3. С. 75-82.
10. Руська правда. Ізборник, [Переклад зроблено за виданням: Правда руська. Тексти на основі 7 списків та 5 редакцій. Склав та підготував до друку проф. С. Юшков. К.: ВУАН, 1935. Редакція ІV. С. 137-144.]. URL: <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr51.htm> (дата звернення: 07.08.24)
11. Навроцький В.О. Основи кримінально-правової кваліфікації. Навчальний посібник. 2-ге вид. Київ: Юрінком Інтер. 2009. 512. с.
12. Військовий статут Петра І. URL: <https://www.istoriya.in.ua/vijsekovij-statut-petra-i-v2.html> (дата звернення: 12.09.24)
13. Про застосування амністії в Україні: Закон України від 01.10.1996 р. № 392/96-ВР URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 14.08.24)
14. Андрушко П.П. Система кримінальної відповідальності неповнолітніх у законодавстві України та Європейського Союзу. Київ: Вид-во Нац. акад. внутр. справ, 2020.
15. Баулін Ю.В. Кримінальна відповідальність та покарання неповнолітніх: теорія та практика. Харків: Право, 2019
16. Бенеш М. *The Juvenile Justice System: An International Comparison*. Cambridge: Cambridge University Press, 2021.
17. Беляк О.С. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2018. №3. С. 45-52.

18. Данішевська, О.В. Особливості застосування запобіжних заходів до неповнолітніх у кримінальному процесі. *Часопис Національного університету "Острозька академія"*. 2018. №1. С. 60-68.
19. Іншин М.І. Кримінальна відповідальність неповнолітніх у міжнародному та національному праві. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2019. №3. С. 32-39.
20. Казьміренко В.С. Проблеми кримінальної відповідальності неповнолітніх у контексті міжнародного досвіду. Львів: Львівська політехніка, 2017.
21. Лисодєд О.А. Міжнародні стандарти щодо захисту прав неповнолітніх правопорушників. *Вісник Національного університету "Одеська юридична академія"*. 2020. №2. С. 67-75.
22. Мацюк А.П. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх у країнах ЄС. *Юридичний часопис*. 2019. №4. С. 41-50.
23. Мудра О.С. Застосування альтернативних заходів до неповнолітніх у кримінальному праві. *Вісник Національного університету "Києво-Могилянська академія"*. 2018. №1. С. 95-103.
24. Остапенко Г.Ю. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх за законодавством України та зарубіжних країн. Чернівці: Рута, 2019.
25. Романов О.В. Альтернативні заходи у кримінальній відповідальності неповнолітніх. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія "Право"*. 2017. №24. С. 82-89.
26. Тюріна С.І. Кримінальна відповідальність неповнолітніх у сучасній судовій практиці. *Вісник Конституційного Суду України*. 2019. №1. С. 112-118.
27. Верховна Рада України. Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / за ред. О.В. Бортніка. Київ: Алерта, 2020.

28. Захарченко М.І. Реалізація міжнародних стандартів у сфері правосуддя для неповнолітніх у кримінальному праві України. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2021. №2. С. 59-67.
29. Олійник О.В. Альтернативні підходи до кримінальної відповідальності неповнолітніх. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*. 2018. №2. С. 81-89.
30. Стеценко О.С. Вікова українська відповідальність у міжнародному таському праві. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2020. №3. С. 58-66.
31. Шаповал В.М. Кримінальна відповідальність неповнолітніх за міжнародними стандартами. *Юридична наука*. 2021. №4. С. 32-38.
32. Рудик Н.І. Особливості кримінального процесу щодо неповнолітніх правопорушників. *Часопис Київського університету права*. 2020. №2. С. 44-51.
33. Фесенко Л.М. Законодавчі аспекти покарань неповнолітніх в Україні. *Право України*. 2019. №5. С. 39-45.
34. Ципко О.В. Проблеми застосування альтернативних заходів до неповнолітніх. *Вісник Національної академії державного управління*. 2021. №6. С. 74-82.
35. Чехович, В.М. Порівняльний аналіз системи кримінальної відповідальності неповнолітніх у країнах ЄС та Україні. *Юридичний вісник*. 2020. №1. С. 22-31.
36. Яворська І.М. Соціальні аспекти кримінальної відповідальності неповнолітніх. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2021. №3. С. 53-60.
37. Смирнов А.С. Історичний розвиток інституту кримінальної відповідальності неповнолітніх. *Вісник Львівського університету*. 2019. №2. С. 41-49.

38. Зінченко П.І. Превентивні заходи в кримінальному праві щодо неповнолітніх. *Часопис Національного юридичного університету*. 2020. №3. С. 38-47.
39. Коваленко Т.В. Реформування системи кримінальної юстиції для неповнолітніх в Україні. *Юридична наука*. 2021. №5. С. 27-36.
40. Головка А.П. Кримінально-правовий аналіз повторних злочинів, вчинених неповнолітніми. *Науковий вісник Академії прокуратури України*. 2019. №1. С. 51-59.
41. Семенюк М.А. Економічний аспект кримінальної відповідальності неповнолітніх. *Економіка і право*. 2020. №2. С. 12-21.
42. Кравець В.О. Вплив вікових змін на кримінальну відповідальність. *Часопис юридичних досліджень*. 2021. №4. С. 65-73.
43. Качур В.М. Кримінальна юстиція для неповнолітніх: міжнародний досвід. *Право і суспільство*. 2020. №6. С. 40-48.
44. Івашко О.В. Особливості розгляду справ за участі неповнолітніх. *Юридичний часопис Національного університету*. 2018. №2. С. 90-97.
45. Сидоренко Л.П. Принципи гуманізації покарань для неповнолітніх. *Вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2019. №4. С. 83-91.